

О. Є. ПОСТОЛ. ОСНОВНІ РИСИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ СФЕРИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СУЧАСНОСТІ

Розглянуто еволюцію поняття «ідеологія» та наукові підходи до осмислення місця політичної ідеології в суспільному житті. Розкриті наукові позиції щодо ролі ідеології у політичній сфері. З'ясовані аргументи прихильників і опонентів концепції деідеологізації. Проаналізовано сучасний етап розвитку ідеологій, зокрема, особливості їх віднесення до правого та лівого політичного спектрів.

Ключові слова: політична ідеологія, ідеологія-наука, пропаганда, когерентність ідеологій, деідеологізація, реідеологізація, лівиця, правиця.

Рассмотрена эволюция понятия «идеология» и научные подходы к осмыслению места политической идеологии в общественной жизни. Раскрыты научные позиции роли идеологии в политической сфере. Выяснены аргументы доброжелателей и оппонентов концепции деидеологизации. Проанализировано современный этап развития идеологий, в отдельности особенности их отношений к правому и левому политическому спектру.

Ключевые слова: политическая идеология, идеология-наука, пропаганда, когерентность идеологий, деидеологизация, реидеологизация, левая, правая.

The article reviews the evolution of the concept of «ideology» and scientific Approaches to understanding the place of ideology in social life. There was revealed the positive and critical scientific points regarding the role of the ideology in the political sphere. We elucidated the arguments of the supporters and the opponents of the concept deideologization. There was analyzed the current development of ideologies, particularly, points of its identification as the right-wing or the left-wing.

Key words: political ideology, ideology-science, propaganda, coherency of ideologies deideologization, reideologization, left-wing, right-wing.

Від часу, коли виник термін «ідеологія», він зазнав суттєвих змін - як свого основного значення, так і пов'язаного із ним емоційного забарвлення. Його творці, французькі діячі доби Наполеона, Антуан Десют де Трасі та Етьєн де Кондільяк, пропонували назвати «ідеологією» нову суспільну науку, яка б займалася дослідженням загальних принципів формування ідей, а також основ людського знання. Де Трасі був послідовником сенсуалістичної гносеології Джона Локка і вважав необхідним створення окремого вчення про ідеї, зокрема, про загальні закономірності походження ідей зі змісту чуттєвого досвіду. Ідеологія повинна була виступати основними джерелом принципів керівництва як у науці, так і в суспільному житті. Французькі вчені вбачали в ідеології майбутню систему знань з першооснов моралі, політики, права. Спроба запровадження науки-ідеології зазнала невдачі через те, що де Трасі та де Кондільяк прагнули впливати через неї на волюнтаристську політику Бонапарта, у чому наштовхнулися на протидію. Наполеон заявив, що нерозумно намагатися замінити політичну реальність теоретичними абстракціями. Відгоді глузлива характеристика «ідеологи» стала синонімом поняттю «демагоги»¹.

Ідеологія не розвинулася у самостійну науку, натомість цим терміном стали позначати різні світоглядно-ціннісні системи, переважно політичного характеру.

© ПОСТОЛ Олена Євгенівна – кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Отже замість універсальної науки-ідеології, виникли ідеології - замкнуті системи суспільно-філософських поглядів (часто конкурентних і ворожих). Відповідно до одного із сучасних визначень, ідеологія - це система концептуально оформлених поглядів і ідей, яка виражає інтереси різних соціальних класів, груп, товариств, в якій усвідомлюється і оцінюється ставлення людей до дійсності і одне-одного, а також, або санкціонується наявні в суспільстві форми панування і влади (консервативні ідеології), або обґрунтовується необхідність і шляхи їх перетворення (радикальні, революційні ідеології)»².

Ідеології виникають шляхом політизації таких когнітивних систем як філософія, наука, релігія, з метою залучення суспільних цінностей, знань, уявлень до конкретних політичних програм. Ідеологія має пояснювати, як речі та явища стали такими, якими вони є, і в якому напрямі вони розвиваються, чи треба цьому чинити опір, чи навпаки сприяти. Кожна ідеологія претендує на те, що саме вона дає вірне і практичне знання про світ. Етичні системи координат та логіка причинно-наслідкових зв'язків в ідеологіях спеціально адаптовані для розуміння широкими масами прихильників, ці уявлення сприймаються ними як мотивація певної політичної поведінки. Політичні ідеології відіграють важливу роль у житті суспільств, їхня головна функція полягає в об'єднанні людей заради спільних політичних дій. Протягом тривалого історичного часу роль ідеологій виконували міфи та релігії. Подібність цих явищ навіть спонукає деяких дослідників називати ідеології «громадянськими релігіями», а найбільш одіозні ідеологічні прояви - новітніми міфами. Такі дослідники ідеологій, як наприклад, Рой Мекрайдіс, вважають, що уникнути ідеологій та побороти їх неможливо: кожен дотримується якоїсь ідеології, навіть ті, хто категорично заперечують це³.

Критики ідеологій стверджують, що на відміну від науки, ідеологія є не об'єктивною, а суб'єктивною; її властиве не пізнання, а відстоювання спрощеної одновимірної картини світу, вигідної певним соціальним групам; або ж вона є проєктуванням колективних стереотипів, ілюзій, емоцій, - таких як страх, зневага, заперечення, вперта віра, - на стиль політичної поведінки її носіїв. Карл Маркс вважав ідеологію «хвибною свідомістю», оскільки, на відміну від суспільної науки, вона приховує справжню сутність соціальних відносин, слугує інтересам правлячих класів і вводить в оману підлеглі суспільні верстви, розмиває їх класову свідомість⁴. На думку Ульріха Матца, ідеології це специфічні системи цінностей, які виходять на авансцену під час серйозних суспільних криз. Вони виступають у якості політичного світогляду, що має силу магічної віри, володіють особливо великим мобілізуючим потенціалом і тому здатні приборкувати пов'язані з кризою процеси соціальної аномії. Матц вважає, що значимість ідеологій у сучасному соціумі пояснюється саме тим, що притаманний їм догматизм здатний потіснити наростаючі процеси суспільної дезорієнтації, а також подолати відчуття перетворення політичної діяльності в просте управління благами земного життя. У людях збереглося прагнення відчувати в політиках духовних керівників, а в ідеологічних цілях бачити смисли, що проглядаються крізь рутинну «поточну політику». У той же час Матц вважає, що ідеології, які стали домінантою політичної культури Заходу, не є функціонально-необхідним елементом відкритого суспільства. Вони з'явилися як опора під час світоглядних криз, які переживало сучасне суспільство, але загалом ідеології несуть у собі патологічний стан конфліктності, особливо наочний на прикладі деяких агресивних ідеологій, які були офіційними в тоталітарних державах. Культура сучасного суспільства, засно-

вана на плюралізмі та терпимості, вже сьогодні пред'являє ідеологіям настільки високі вимоги, що їм доводиться, зберігаючи домагання на абсолютну значущість, відмовлятися від духу ворожості, від прагнення практичного затвердження за будь-яку ціну, миритися з видимим ослабленням своєї мобілізуючої і переконуючої сили. У майбутньому, переконує У. Матц, відкриті суспільство має остаточно емансипуватися від цих сурогатів справжньої громадянської віри⁵.

В. Лісовий відзначає три основні вади ідеологій: примітивізм, тенденційність і когерентність. Примітивізм ідеологій пов'язаний із особливістю їх адресатів. Політичні ідеології - це загалом наслідок демократизації політики, вони є знаком виходу на історичну сцену масової людини. Через це ідеї, витворені переважно інтелектуалами, мали бути певним чином пристосовані, аби бути зрозумілими й прийнятними для цілих суспільних верств і народів. Політична ідеологія мусить спрощувати ту концепцію політичної філософії (чи іншої когнітивної сфери), на яку вона спирається. При цьому ідеологія вдається до перетворення, а часто і до спотворення ідей, що правили їй за основу. Тенденційність ідеологій зумовлена їх спрямованістю на досягнення політичної мети. Ідеологіям властива схильність до хибних узагальнень та постійна верифікація явищ за власною ціннісною системою координат. Мірилом істини та прийнятності явищ для певної ідеології завжди виступають інтереси саме її носіїв. Через це різні ідеології є прийнятними лише для певних соціальних груп, і жодна з них не може задовольнити людство в цілому. Когерентність ідеологій пояснюється тим, що вони претендують на вичерпне пояснення будь-яких суспільних явищ наперед визначеними причинно-наслідковими зв'язками. При цьому вони ігнорують або заперечують ті точки зору, що розходяться з основними засадничими постулатами. Часто когерентність ідеологій набуває форми, яку можна виразити таким чином: «якщо наші ідеї суперечать фактам, то тим гірше для фактів». Це пов'язано із тим, що врахування різноманітності та поліваріантності загрожує зруйнувати цілісність і системність ідеології, і таким чином, паралізувати її мотивуючу мобілізуючу силу⁶.

У ХХ ст. ідеології вивчалися у рамках кількох наукових напрямків, зокрема, соціологічного та психологічного. Відповідно до ідей, розвинених у амках соціології знання (К. Мангейм), ідеології являють собою сукупність заангажованих суджень, що виражають партикулярні, суб'єктивні інтереси різних класів, верств і груп населення. Ідеології є теоретично оформленим вираженням самосвідомості групи, засобом захисту її інтересів, системою узгодженого підходу до пояснення дійсності, завдяки чому зберігається домінантний статус стереотипних уявлень, які приховують від панівних груп дійсний стан суспільства, але при цьому стабілізують його⁷.

Відповідно до психологічного напрямку, ідеології - це ментальні (раціональні) конструкції, що приховують несвідомі імпульси людської психіки (теорія прихованих інтересів). Політичні ідеології виробляються правлячим класом (елітою) для здійснення функцій управління та маніпулювання масовою свідомістю. Представники Франкфуртської школи розвинули критичні студії, як писав у 1968 році Ю. Габермас, - вся соціальна філософія франкфуртців була, по-суті, перманентною критикою ідеології. Якщо К. Мангейм пояснював хибність поглядів ідеолога груповим характером його інтересів (класової приналежністю), то Теодор Адорно в статті «Ідеологія» стверджував, що хибність свідомості потрібно пояснювати хибністю самої дійсності⁸. Адорно, Габермас та інші франкфуртці проводили різницю між формою і роллю ідеології в буржуазному суспільстві ХІХ ст. та у

сучасному пізньокапіталістичному суспільстві. У XIX ст. ідеологія була насамперед політичною теорією. Тепер ідеологія виступає в іншій формі – масової культури. Вона перестала бути теорією, і все більше зрощується з пропагандою, формуючи смаки «людини маси». На місце ідеології, як вираження (часто несвідомого) колективних інтересів, прийшла цілком свідома і централізована маніпуляція масовою свідомістю. Адорно зазначав, що навіть сама мова перетворюється в інструмент, за допомогою якого, буржуазна ідеологія маніпулює людьми. Стандартна мова, мовні кліше, служать для пристосування до існуючого ладу. На думку франкфуртців, ідеологія більше не існує як політична ідеологія⁹.

Очевидні недоліки ідеологій, разюча якісна відмінність пояснень, які дають ідеологія та наука щодо сутності суспільних процесів, часто підводили інтелектуалів до думки про необхідність або й неминучість загальної деідеологізації людської свідомості. Ще Г.В.Ф. Гегель розглядав історичний процес, як послідовне звільнення людського духу від хибної свідомості, вищим виявом чого є абсолютна свобода¹⁰. Десют де Трасі закликав розвивати ідеологію-науку саме як альтернативу волонтаризму і тим колективним упередженням, які пізніше стали називатися «ідеологіями». Відповідно до соціології знання Карла Мангейма, із розвитком та поширенням наукових знань вплив ідеологій дедалі слабшатиме¹¹.

Серйозні теоретичні міркування про деідеологізацію почалися на Заході із середини XX ст., що було пов'язано із розмиванням традиційної класової структури суспільства, зростанням добробуту і споживання, послабленням соціальної напруженості, переведенням суспільних конфліктів із політичної у правову площину. Соціальною базою прихильників деідеологізації став «новий клас» технократів і менеджерів, які намагалися звільнитися від зайвої опіки політиків та ідеологів, від тиску традиційного середовища, що захищає свої цінності. Головною тезою концепції деідеологізації стала ідея про те, що все те, що ідеологічно одержимі ліві обіцяли досягти за допомогою соціальної революції, набагато ефективніше досягається за допомогою науково-технічної революції. Відчутний соціальний і технічний прогрес породжував надії на модернізацію свідомості - подолання традиційного утопізму і ірраціоналізму. Вперше гасло «кінця ідеологій» висунув американський соціолог Е. Шілз. Поряд із ним найбільш помітними теоретиками деідеологізації були Д. Белл, С. Ліпсет, Д. Гелбрейт (США); Р. Арон, Ж. Фурастьє (Франція). Наприклад, С. Ліпсет обгрунтував, що із середини XX ст. ідеології втратили ідейну спроможність, сучасне індустріальне суспільство здатне вирішувати свої проблеми поза ідеологічних догм¹².

Концепція деідеологізації мала два адресати: науково-технічну інтелігенцію і обивателя, який втілює тип «споживацької людини». Для науково-технічної інтелігенції були значимі власне позитивістські установки деідеологізації - той ідеал точного та інструментального знання, спираючись на яке, піднімалося суспільство технократів і захищалося від морально-ідеологічної цензури «традиціоналістів» - лівого і правого ідеологічного «кліру». Для споживача, взятого технократами в союзники у боротьбі із «традиційним менталітетом», деідеологізація означала реабілітацію «принципу задоволення», ослаблення тиску старої жертвової моралі, що заважає долучитися до благ споживацького суспільства і «цивілізації дозвілля». У споживчо-гедоністичному варіанті теоретиками «цивілізації дозвілля» та індустрії мас-медіа були Л. Ловенталь, М. Каплан, Е. Морен та ін.¹³

Вихід на арену світової політики нових соціальних рухів, активізація антиколоніальних визвольних рухів у Третньому світі виявили примарність надій на

швидку деідеологізацію, між іншим, це змушені були визнати навіть Д. Белл та С. Ліпсет. Починаючи із 1970-х років на Заході набула поширення концепція «реідеологізації», відповідно до якої, ідеології не відступають перед освітою, а поступають місцем новим та оновленим ідеологічним течіям, вага яких як і раніше в суспільній свідомості залишається вельми значною. З іншого боку, концепція деідеологізації була відроджена у 1990-их роках Фр. Фукуямою у формі концепції «кінця історії», відповідно до якої, протистояння ідеологій остаточно завершилося тріумфом західної ліберальної демократії¹⁴. Так чи інакше, дискусії довкола ролі ідеологій в сучасному світі й надалі тривають.

Методологічно слід розрізнити поняття «нова ідеологія» та «сучасна ідеологія». Під новими політичними ідеологіями треба розуміти такі, що з'явилися відносно нещодавно. Натомість сучасні ідеології не є обов'язково новими, вони могли виникнути досить давно і при цьому залишаються поширеними також за нинішніх умов. Звісно, ті сучасні ідеології, що мають давнє коріння, не залишалися весь час незмінними, а розвивалися, пристосовувалися до нових політичних, соціальних, економічних та культурних обставин. Це означає, що сучасні версії традиційних політичних ідеологій мають ознаки нових, і часто навіть сприймаються як нові. Наприклад, екологізм є новою ідеологією, а націоналізм у версії схожій на сучасну існує принаймні з початку XIX ст., ідеологія фемінізму пройшла тривалу еволюцію, починаючи з кінця XVIII ст. протягом якої сильно змінювалася, але стала надзвичайно популярною відносно нещодавно; натомість така ідейна течія як аболіціонізм на сьогодні повністю зникла, оскільки її адепти домоглися реалізації основної поставленої мети - повсюдного скасування офіційного рабства.

Багато ідейних течій не є універсальними, на зразок лібералізму, консерватизму чи комунізму, а є локальними та дискурсивними. До таких можна зарахувати, наприклад, єврокомунізм, неоосманізм, боліваріанізм, панчасіла та інші. Як правило, це ідеології політичного єднання на наднаціональній, регіональній або традиційній основі, або адаптований для конкретних умов варіант універсальної ідеології чи їх синтезу. Таких ідеологій є досить багато, серед них є нові і досить популярні, однак вони не мають претензій на глобальне поширення, тому залишаються менш відомими і впливовими для світової громадськості. Інші нові ідеології претендують на глобальне поширення, наприклад, різні версії ісламізму.

Сучасні ідеології, так само як і їх попередники, переважно потрапляють під класифікаційний поділ на праві та ліві. Для їх ідентифікації за спектром необхідно уважно застосовувати критерії. Точний набір ознак, за яким можна визначити лівий чи правий спектри політичної ідеології, важко перерахувати, оскільки самі ідеології, залежно від конкретної політичної ситуації, чи в порівнянні з іншими ідейними течіями, можна трактувати по-різному. Лівіця і правіця є недискретними якостями, тому будь-яку ідеологію можна порівнювати з іншими, як більш ліву чи більш праву. Крім того, важливо враховувати, що зміни соціально-політичної ситуації зачіпають також умовну шкалу лівіци та правіци для традиційних та нових ідеологій.

Абстрагуючись від гасел традиційних ідеологічних рухів, які претендують на те, щоб, як і раніше, бути «лівими», або «правими», а насправді змінили свою сутність, спробуємо виокремити найзагальніші риси лівого та правого спектрів. Для лівого світогляду характерні вимоги егалітаризму, нетерпимість до ієрархічної структури суспільства, наполягання на швидших, рішучіших і радикальніших

змінах, визволення «дискримінованих» груп, прагнення солідарності на нових, більш універсальних засадах. Правому світогляду притаманні ідеї збереження існуючого, або відновлення старого (ідеалізованого і часто міфічного) ладу, скептичне ставлення до революційних соціальних інновацій та риторики прогресу, схвалення структуризації та ієрархії суспільства, відданість принципам солідарності на традиційних засадах. Зміни соціально-політичної ситуації міняють також уявлення про традиції та інновації, групи, що раніше вважалися дискримінованими, здобувають права і з часом самі стають противниками подальшого розгортання процесів емансипації, як це трапилося із буржуазними адептами лібералізму противниками соціалістичного руху.

Загалом лівими є нові ідеології, що пропонують новаторські суспільні перетворення, натомість, праві ідеології закликають зберегти політичний лад, або й відродити «попередній кращий». Так чи інакше, адресатами ідеологій є певні соціальні групи, тому після того як ці групи досягли бажаного і не бажають подальших змін, відтоді їх ідеології перетворюються з лівих на праві. Найвиразнішою правою ідеологією, яка зазнала тривалої еволюції та бралася на озброєння різними класами й суспільними групами є консерватизм. На прикладі еволюції консерватизму можна простежити діалектику розвитку ідеологій.

Як система мислення, європейський «протоконсерватизм» розвивається починаючи з XVI-XVII ст. виступивши проти централізаційних державних тенденцій та абсолютизму, на захист середньовічного станово-корпоративного ладу, із провідною роллю традиційної аристократії - дворянства. Від початку ця ідейна течія виступала як опозиція сильній одноосібній (тиранічній) владі. На відміну від на той час лівого лібералізму, правий «протоконсерватизм» пропонував подолати монархічне свавілля не прогресом, а поверненням до традиції. Пізніше радикальна Французька революція змусила консерваторів стати на бік Контрреволюції та її уособлення - старого монархічного ладу, хай навіть у його абсолютистській редакції. В середині XIX ст. соціальні та політичні реалії Європи знову змінилися: дійсністю став буржуазно-капіталістичний лад та зростання впливу соціалістичних ідей, створення організованого робітничого руху. Це вимагало переосмислення тактики та методів консерватизму. «Ліберальні» неоконсерватори прагнули відстояти принесені попередніми соціальними революціями буржуазні цінності, аби не допустити реалізації радикальних лівих соціалістичних експериментів¹⁵. Завершення цієї мутації можна спостерігати в деяких країнах комуністичного (а також посткомуністичного) простору, де стійка відданість марксистсько-ленінським гаслам і практикам бюрократичної держави з командно-адміністративною економікою (в умовах глобального поширення ліберально-демократичних та кланово-олігархічних моделей організації суспільства) насправді схожа на четверте покоління консерватизму. Відстоювання архаїчної соціальної системи під натиском глобалізації, або заклики до відновлення соціалістичного ладу і радянської державності мають характерні консервативні ознаки. Тепер доводиться лише здогадуватися, яким буде п'яте покоління ідеологій консерватизму. Як і правий консерватизм, не вичерпуються також ліві ідеології, що закликають до емансипації все нових категорій «пригноблених» та чергової модернізації суспільства. Буржуазні революції мали за мету визволення третього стану, соціалістичний рух прагнув домогтися гідного становища робітників і селян, «нові ліві» боролися за свободу молоді та маргінальних верств, фемінізм закликає до повного зрівняння в правах жінок і чоловіків і так далі.

Ідеології підхопили політичну роль двох попередніх форм суспільної свідомості - міфу та релігії, а проте не можна вважати це прогресом, що надається для екстраполяції у майбутнє «без ідеологій». Так само, як ідеології через їх недоліки інколи називають міфами, та «громадянською» релігією, можна сказати, що й давні міфи та релігії відігравали в свій час роль протоеологій, а отже від зміни назв не змінюється сама сутність і призначення. В той час як ідеологія є постійним фактором суспільно-політичного буття, окремі ідеології весь час розвиваються, занепадають, змінюють і поборюють одна одну. Таким чином, розвиток та виникнення нових ідеологій підштовхується розвитком самого суспільства, уявлень про справедливість, свободу та сенс існування; і цей процес буде актуальним доти, доки зберігатиметься сутність політики - вольового перетворення соціального простору, згідно із людськими уявленнями, цінностями та інтересами.

1. *Фурсов А.И.* Феномен идеологии и европейская реальность революционной (1789-1848) эпохи // Русский исторический журнал. – М., 1998. – Т. I. – № 2. – С. 335-429. 2. *Політологічний* словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф.Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С. 322. 3. *Лісовий В.* Культура – ідеологія – політика. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – С. 54. 4. *Класики* політичної думки від Платона до Макса Вебера. – К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. – С. 396. 5. *Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В.* Политология: Учебник. – М.: Юристъ, 2002. – С. 340-343. 6. *Лісовий В.* Цит. праця. – С. 73. 7. *Мангейм К.* Идеология и утопия. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 25-27. 8. *Адорно Т.* Эстетическая теория. — М.: Изд-во «Республика», 2001. – 527 с. 9. *Ходанович В.* Современные американские концепции идеологии. – Х.: Основа, 1991. – 105 с. 10. *Короткий* оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна та А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 262. 11. *Мангейм К.* Диагноз нашего времени / Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с. 12. *Макаренко В.П.* Главные идеологии современности. – Ростов на Дону: «Феникс», 2000. – 480 с. 13. *Философия: Энциклопедический словарь* / Под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с. 14. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек. – М.:»АСТ», 2004. – 592 с. 15. *Консерватизм: Антологія* / Упоряд. і автори передмови О. Проценко В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 1998. – 598 с.